

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

Гнатенко М.П.,
магістр права
ORCID: 0009-0001-3591-5943
e-mail: nikitadnipro50@gmail.com

Гнатенко М.П. Презумпція невинуватості в міжнародному кримінальному праві: окремі питання.

Відзначається, концепція презумпції невинуватості виступає основоположним елементом сучасної юридичної системи та ключовим принципом кримінального законодавства. Згідно з цим принципом, кожен індивід розглядається як невинний у скоєнні правопорушення до моменту, коли його провина буде встановлена відповідно до законодавства та підтверджена судовим вироком. Цей принцип виконує подвійну функцію: з одного боку, він забезпечує захист прав обвинуваченого, а з іншого – слугує механізмом стримування потенційних зловживань з боку державних органів. Таким чином, презумпція невинуватості сприяє забезпеченню справедливості судового процесу та зміцнює суспільну довіру до правової системи в цілому.

Стаття присвячена дослідженню окремих питань принципу презумпції невинуватості в контексті міжнародного кримінального права. Автор розглядає закріплення його в міжнародних правових документах та застосування в практиці міжнародних судових інстанцій.

У роботі аналізуються окремі аспекти презумпції невинуватості, включаючи її трактування Європейським судом з прав людини як фундаментального принципу здійснення правосуддя та конкретного права обвинуваченого. Особлива увага приділяється розгляду презумпції невинуватості як об'єктивного правового положення, а не суб'єктивної думки учасників процесу.

Автор досліджує відмінності у формулюванні принципу презумпції невинуватості в різних міжнародних документах та їх вплив на процедури застосування та спростування цього принципу. Розглядаються ключові рішення Європейського суду з прав людини, що інтерпретують та застосовують відповідні положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Автор підкреслює важливість цього принципу як гаранта справедливості та об'єктивності в міжнародному кримінальному правосудді.

Робота містить огляд наукових джерел, що демонструє складність та багатогранність питання презумпції невинуватості в міжнародному праві. На основі проведеного аналізу впливає необхідність подальшого дослідження та адаптації цього принципу для забезпечення його ефективності в умовах розвитку міжнародного кримінального правосуддя.

Ключові слова: презумпція невинуватості, міжнародне кримінальне право, Європейський суд з прав людини, справедливе судочинство, права обвинуваченого.

Hnatenko M.P. The Presumption of Innocence in International Criminal Law: Selected Issues.

It is noted that the concept of the presumption of innocence is a fundamental element of the modern legal system and a key principle of criminal law. According to this principle, every individual is considered innocent of committing an offense until their guilt is established in accordance with the law and confirmed by a court verdict. This principle serves a dual function: on the one hand, it ensures the protection of the rights of the accused, and on the other hand, it serves as a mechanism to deter potential abuses by state authorities. Thus, the presumption of innocence contributes to ensuring the fairness of the judicial process and strengthens public confidence in the legal system as a whole.

The article is devoted to the study of specific issues of the principle of presumption of innocence in the context of international criminal law. The author examines its enshrinement in international legal documents and application in the practice of international judicial institutions.

The paper analyzes certain aspects of the presumption of innocence, including its interpretation by the European Court of Human Rights as a fundamental principle of justice and a specific right of the accused. Particular attention is paid to the consideration of the presumption of innocence as an objective legal provision, rather than a subjective opinion of the participants in the process.

The author explores the differences in the formulation of the principle of presumption of innocence in various international documents and their impact on the procedures for applying and refuting this principle. Key decisions of the European Court of Human Rights that interpret and apply the relevant provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms are examined.

The author emphasizes the importance of this principle as a guarantor of fairness and objectivity in international criminal justice.

The work contains a review of scientific sources, demonstrating the complexity and multifaceted nature of the issue of presumption of innocence in international law. Based on the analysis conducted, there is a need for further research and adaptation of this principle to ensure its effectiveness in the context of the development of international criminal justice.

Key words: presumption of innocence, international criminal law, European Court of Human Rights, fair trial, rights of the accused.

Постановка проблеми. Презумпція невинуватості є одним з наріжних каменів сучасної системи правосуддя та фундаментальним принципом кримінального права. Цей принцип стверджує, що кожна особа вважається невинною у вчиненні злочину, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Він не лише захищає права обвинуваченого, але й служить важливим запобіжником проти зловживань державною владою, забезпечуючи справедливість судового процесу та підтримуючи довіру громадськості до системи правосуддя.

Історично цей принцип розвивався протягом століть, від ранніх згадок у римському праві до його формального закріплення в міжнародних документах з прав людини та національних конституціях багатьох країн. Сьогодні презумпція невинуватості є не просто юридичною доктриною, а й важливим елементом суспільної моралі та етики. Вона відображає прагнення суспільства до справедливості, рівності перед законом та захисту гідності кожної людини. Разом з тим, у сучасному світі цей принцип стикається з новими викликами, зокрема в контексті боротьби з тероризмом, кіберзлочинністю та в умовах зростаючого впливу медіа на громадську думку [1, с. 686].

Правовий принцип, що ставить на перше місце загальнолюдські цінності справедливості, рівності та свободи, є не просто ідеалом, а фундаментальною вимогою, визнаною світовою спільнотою. Міжнародні правові документи визначають справедливість поряд із законністю, демократією, верховенством права та захистом прав людини як основу міжнародного співіснування. Цей принцип слугує етичним орієнтиром у різних сферах діяльності, включаючи законотворчість та правозастосування [3, р. 64].

Справедлива та гуманна система міжнародного кримінального правосуддя є ключовою для забезпечення основних прав людини, спонукаючи країни вдосконалювати свої правові системи відповідно до цих принципів. У кримінальному процесі, де обвинувачений протистоїть всій системі правосуддя, ставлення до підсудного демонструє рівень поваги до прав особистості в міжнародному масштабі. Кожен судовий процес є тестом на дотримання прав людини. Хоча держави зобов'язані притягувати винних до відповідальності, несправедливий суд унеможливує справжнє правосуддя. Тому міжнародна спільнота розробила стандарти справедливого судочинства, включаючи презумпцію невинуватості, для захисту прав людини на всіх етапах процесу [4, с. 43].

Презумпція невинуватості є основоположним демократичним принципом правової держави та її кримінального судочинства. Ця тема постійно привертає увагу науковців та практиків, але все ще викликає дискусії та розбіжності у поглядах та практичному застосуванні. Для вирішення цих питань важливу роль відіграє практика Європейського суду з прав людини щодо права на справедливий суд, невід'ємною частиною якого є презумпція невинуватості.

Аналіз наукових джерел. Презумпція невинуватості в міжнародному кримінальному праві є предметом глибокого вивчення багатьох вчених. Аналіз окремих їхніх робіт дозволяє виділити ключові аспекти цього принципу та його застосування в міжнародному контексті.

Так, Andrew Ashworth у своїй праці «Four Threats to the Presumption of Innocence» (2006) [3] розглядає сучасні виклики презумпції невинуватості в міжнародному праві. Він виділяє чотири основні загрози: превентивне правосуддя, суворі зобов'язання, презумпції вини та порушення процесуальних прав. Вчений наголошує на важливості збереження цього принципу як фундаментального права людини.

Larry Laudan у книзі «Truth, Error, and Criminal Law: An Essay in Legal Epistemology» (2006) [5] аналізує презумпцію невинуватості з епістемологічної точки зору. Він розглядає, як цей принцип впливає на процес встановлення істини в міжнародних кримінальних трибуналах та пропонує переосмислити деякі аспекти його застосування.

Carl-Friedrich Stuckenberg у статті «Who is Presumed Innocent of What by Whom?» (2014) [5] досліджує різні інтерпретації презумпції невинуватості в міжнародному праві. Він звертає увагу на те, хто саме повинен презюмувати невинуватість і в яких межах, що особливо актуально в контексті міжнародних кримінальних процесів.

Victor Tadros у своїй роботі *The Ends of Harm: The Moral Foundations of Criminal Law* (2011) [6] розглядає моральні основи кримінального права, включаючи презумпцію невинуватості. Він аналізує, як цей принцип співвідноситься з іншими цілями міжнародного кримінального правосуддя.

Richard L. Lippke у книзі «Taming the Presumption of Innocence» (2016) [8] пропонує критичний погляд на презумпцію невинуватості в міжнародному праві. Він аргументує необхідність переосмислення цього принципу для більш ефективного балансу між правами обвинувачених та інтересами правосуддя.

Thomas Weigend у статті «There is Only One Presumption of Innocence» (2013) [9] наголошує на універсальності цього принципу в міжнародному праві. Він критикує спроби створити різні стандарти презумпції невинуватості для різних типів злочинів або юрисдикцій.

Magnus Ulväng у своїй роботі «Presumption of Innocence Versus a Principle of Fairness» (2013) [10] порівнює презумпцію невинуватості з принципом справедливості в міжнародному кримінальному праві. Він досліджує, як ці два принципи взаємодіють та іноді конфліктують у міжнародних судових процесах.

І, нарешті, Pamela Jane Schwikkard у статті «The Presumption of Innocence: What Is It?» (1998) [11] пропонує глибокий аналіз сутності презумпції невинуватості в контексті міжнародного права. Вона розглядає історичні корені цього принципу та його сучасне тлумачення в міжнародних судах.

Ці наукові роботи демонструють складність та багатогранність питання презумпції невинуватості в міжнародному кримінальному праві. Вчені не лише аналізують теоретичні аспекти цього принципу, але й розглядають практичні виклики його застосування в сучасному глобальному контексті. Їхні дослідження підкреслюють важливість постійного переосмислення та адаптації цього фундаментального принципу до реалій міжнародного кримінального правосуддя.

Метою цієї статті є комплексне дослідження концепції презумпції невинуватості в контексті міжнародного права. Це буде досягнуто шляхом:

1. Аналізу міжнародних правових норм, що стосуються презумпції невинуватості.
2. Вивчення практики застосування цього принципу міжнародними судовими інстанціями.
3. Детального розгляду окремих рішень Європейського суду з прав людини, що інтерпретують та застосовують частину 2 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріплює принцип презумпції невинуватості.
4. Осмислення презумпції невинуватості як об'єктивного правового положення в рамках міжнародного кримінального судочинства.
5. Визначення ролі та значення цього принципу у забезпеченні справедливого судового розгляду на міжнародному рівні.

Виклад основного матеріалу. Презумпції можна охарактеризувати як логічні висновки про існування певних фактів, подій чи обставин та їхніх наслідків. Ці висновки базуються на спостереженні за повторюваністю життєвих ситуацій. При цьому, в основі презумпцій лежить принцип індуктивного мислення: якщо певна подія регулярно відбувається за схожих умов, то можна обґрунтовано припустити, що вона повториться знову, коли виникнуть аналогічні обставини. Таким чином, презумпції є своєрідним інструментом прогнозування, який дозволяє робити обґрунтовані припущення про майбутні події чи стан речей на основі систематичних спостережень за минулими та теперішніми явищами. Це дає змогу формувати очікування та приймати рішення в умовах

неповної інформації, спираючись на статистичну ймовірність та закономірності, виявлені в подібних ситуаціях [10, р. 206].

Варто відзначити, що багато дослідників поділяють думку про те, що презумпції є юридично закріпленими припущеннями щодо наявності або відсутності певних юридичних фактів [8, р. 34]. Ці припущення ґрунтуються на встановленому зв'язку між фактами та підкріплюються попереднім досвідом. З цього випливає, що презумпції мають ймовірнісний та прогностичний характер, а не абсолютну істинність чи закономірність. Однак, незважаючи на цю особливість, презумпції, включаючи презумпцію невинуватості, відіграють важливу роль не лише як додатковий інструмент пізнання реальності, але й як засіб встановлення істини.

Ці припущення базуються на зв'язку з реальними подіями та підтверджуються практичним досвідом, що визначає їх наукову та практичну цінність. Ефективність правової презумпції та її місце серед інших презумпцій значною мірою залежить від того, як формулюються, за допомогою яких засобів виражаються та в якій послідовності застосовуються ці припущення про наявність юридичних фактів. Таким чином, хоча презумпції і не є абсолютними істинами, вони служать важливим інструментом у правовій системі, допомагаючи встановлювати факти та приймати рішення в умовах неповної інформації [12, р. 29].

Право особи вважатися невинуватою доти, поки не буде доведена її винуватість, є ще й основним принципом, що зумовлює поведінку з будь-якою особою протягом всього судового процесу у якійсь кримінальній справі, аж до винесення остаточного рішення по апеляції. У пункті 2 статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачено, що *«кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинуватим, поки винуватість його не буде доведена згідно із законом»* [13]. Крім того, право на презумпцію невинуватості гарантується в пункті 1 b) статті 7 Африканської хартії прав людини і народів [14], пункті 2 статті 8 Американської конвенції з прав людини [15] і пункті 2 статті 6 Європейської конвенції про права людини [16], а положення пункту 1 статті 11 Загальної декларації прав людини забезпечує кожному *«обвинуваченому у вчиненні злочину, вважатися невинуватим доти, поки його винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому йому забезпечують усі можливості для захисту»* [17]. Згодом принцип презумпції невинуватості був, крім іншого, включений до пункту 3 статті 20 Статуту Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді [18] і пункт 3 статті 21 Статуту Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії [19], а також в пункт 1 статті 66 Статуту Міжнародного кримінального суду [20].

Як відзначав Комітет з прав людини у своєму Зауваженні загального порядку № 13, принцип презумпції невинуватості означає, що *«тягар доведення вини не лежить на підсудному, а сумнів тлумачиться на користь підсудного. Ніхто не може вважатися винуватим доти, доки звинувачення не буде доведено поза сумнівами розумного характеру. Крім того, презумпція невинуватості припускає наявність права бути судимим у відповідності з цим принципом»* [21].

Отже, презумпція невинуватості обвинуваченого є фундаментальним та непорушним правовим принципом. Це право не підлягає жодним обмеженням чи винятками і має абсолютний характер. Воно гарантує, що особа вважається невинною до того моменту, поки її вина не буде встановлена відповідно до встановлених законом процедур.

Цей принцип є наріжним каменем справедливого судочинства та не може бути компромісним за будь-яких обставин. Він забезпечує захист прав обвинуваченого та є ключовим елементом верховенства права. Жодні міркування, навіть ті, що стосуються державної безпеки чи ефективності правосуддя, не можуть виправдати відступ від цього базового права.

Абсолютність презумпції невинуватості підкреслює її важливість у системі правосуддя та відображає прагнення суспільства до справедливого та неупередженого судового процесу. Це право залишається непорушним на всіх етапах кримінального провадження, від початку розслідування до винесення остаточного судового рішення.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) розглядає презумпцію невинуватості у двох ключових аспектах. По-перше, це фундаментальний принцип здійснення правосуддя, який визначає загальний підхід до організації кримінального процесу. По-друге, і це не менш важливо, ЄСПЛ трактує презумпцію невинуватості як *«конкретне та реальне»* право обвинуваченого.

Таке подвійне розуміння підкреслює практичну значущість цього принципу. З одного боку, це загальна настанова для всієї системи правосуддя, яка визначає характер та спрямованість судового процесу. З іншого боку, це індивідуальне право кожного обвинуваченого, яке може бути

реалізоване та захищене в конкретних судових справах. Трактування презумпції невинуватості як «конкретного та реального» права підкреслює її практичну застосовність та обов'язковість дотримання у кожному окремому випадку. Це означає, що дане право не є лише теоретичною концепцією, а має безпосередній вплив на хід судового розгляду та становище обвинуваченого в ньому [7, р. 45].

Таким чином, ЄСПЛ наголошує на дуальній природі презумпції невинуватості, визнаючи її як загальноправовий принцип та як конкретне право особи, що підлягає захисту та реалізації в рамках кримінального процесу. Оскільки «вимога неупередженості суду є відображенням цього ... принципу», Європейський Суд розглядає презумпцію невинуватості як один з елементів права на справедливий судовий розгляд [21, с. 62]. В рішенні у справі *Девеєр проти Бельгії* наголошується: «Презумпція невинуватості, втілена в пункті 2 ..., є поряд з іншими правами складовими елементами поняття справедливого судового розгляду у кримінальних справах» [23, с. 315]. Саме тому, Європейський Суд підкреслює, що «висновок про порушення вимог п. 1 звільняє Суд від необхідності розглядати ... справу в світлі пункту 2 і 3» статті 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Відзначимо, формулювання презумпції невинуватості в різних міжнародних документах має певні відмінності, що впливає на процедури її спростування. Декларація прав людини передбачає, що презумпція невинуватості може бути спростована лише в результаті судового розгляду. Натомість, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська конвенція з прав людини допускають можливість спростування презумпції невинуватості іншими, встановленими законом способами.

Європейська конвенція додатково роз'яснює, що порядок спростування презумпції може варіюватися залежно від важливості справи та її потенційних наслідків, при цьому наголошуючи на необхідності забезпечення додаткових гарантій права на захист. Така гнучкість у формулюваннях Пакту та Конвенції дозволяє застосовувати різні процедури встановлення винуватості залежно від серйозності справи та можливих правових наслідків. Наприклад, якщо існує можливість звільнення підсудного від кримінальної відповідальності та покарання, процедура спростування презумпції невинуватості може відрізнитися, але при цьому обов'язково повинні бути забезпечені всі необхідні засоби захисту від обвинувачення [22, с. 126].

Важливим аспектом реалізації права на презумпцію невинуватості в міжнародному кримінальному судочинстві є визначення поняття «законний порядок». Цей термін, закріплений у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод, вказує на необхідність встановлення чітких, законодавчо визначених процедур для визнання особи винною, що є ключовим елементом у забезпеченні справедливого судового розгляду [7, р. 12].

Європейський суд, тлумачачи термін «законний порядок» у формулюванні презумпції невинуватості, даною Конвенцією («кожна людина, обвинувачена у вчиненні кримінального злочину, вважається невинною доти, доки її винуватість не буде встановлена в законному порядку» (ст. 6 ч. 2)), вказали, що презумпція невинуватості, втілена в п. 2 ст. 6, а також різні права, невичерпний перелік яких закріплений в п. 3 ст. 6, є складовими елементами поняття справедливого судового розгляду у кримінальних справах. У додатковому протоколі № 11 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод «Заголовки статей, що підлягають включенню в текст Конвенції про захист прав людини та основних свобод і Протоколів до неї» зазначено, що ст. 6 повинна бути озаглавлена «Право на справедливий судовий розгляд» [24].

Постає питання щодо природи презумпції невинуватості: чи є вона об'єктивним правовим положенням, що відображає законодавчу позицію щодо винуватості підсудного, чи суб'єктивною думкою окремих учасників міжнародного кримінального процесу? Тут важливо чітко зазначити, що презумпція невинуватості підсудного не є відображенням суб'єктивних поглядів окремих учасників кримінально-процесуальної діяльності. Навпаки, вона представляє собою об'єктивне правове положення, закріплене в законодавстві. Ця об'єктивна правова позиція не перешкоджає процесу встановлення істини у справі. Вона не забороняє збір доказів проти підсудного чи доведення його вини. Однак, вона категорично забороняє передчасне оголошення підсудного винним або поведження з ним як зі злочинцем до винесення відповідного судового рішення.

Таким чином, презумпція невинуватості виступає як об'єктивний правовий принцип, який визначає загальний підхід до статусу обвинуваченого в кримінальному процесі. Вона встановлює

баланс між необхідністю розслідування злочинів та захистом прав обвинуваченого, забезпечуючи справедливість судового розгляду та запобігаючи передчасним висновкам про винуватість.

Так, Європейський суд з прав людини у справі *Мінеллі проти Швейцарії* ухвалив: «Презумпція невинуватості порушується, якщо раніше винуватість підсудного не була доведена за законом і, перш за все, якщо він не мав можливості здійснити свої права на захист ...» [25]. Цей суд також часто заявляв, що попереднє тримання під вартою не повинно використовуватися в якості попереднього покарання (рішення у справі *Летел'є проти Франції* [26], рішення у справі *Томазі проти Франції* [27]).

Отже, в контексті міжнародного кримінального судочинства презумпція невинуватості постає як об'єктивний правовий принцип, що має фундаментальне значення. Цей принцип встановлює, що з точки зору закону підсудний вважається невинуватим до певного моменту. Цей момент настає лише тоді, коли виконуються дві ключові умови:

1. Сторона обвинувачення, яка стверджує про винуватість підсудного, надає переконливі докази цієї винуватості.

2. Суд або міжнародний трибунал, розглянувши всі надані докази, виносить обвинувальний вирок, який набуває законної сили.

До виконання цих умов закон розглядає особу як невинуватого, незалежно від тяжкості звинувачень чи суспільної думки. Це правове положення захищає права обвинуваченого та забезпечує справедливість судового процесу, вимагаючи, щоб винуватість була доведена поза розумним сумнівом у рамках встановленої правової процедури. Така інтерпретація презумпції невинуватості підкреслює її роль як гаранта справедливості та об'єктивності в міжнародному кримінальному правосудді, забезпечуючи, що жодна особа не буде визнана винною без належного судового розгляду та беззаперечних доказів.

Висновки. Отже, на наш погляд: 1. Презумпція невинуватості є фундаментальним принципом міжнародного кримінального права та ключовим елементом справедливого судочинства. Цей принцип закріплений у ряді міжнародних правових документах, включаючи Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейську конвенцію з прав людини, та статuti міжнародних кримінальних трибуналів. 2. Презумпція невинуватості розглядається Європейським судом з прав людини як у якості загального принципу здійснення правосуддя, так і конкретного права обвинуваченого. 3. Існують певні відмінності у формулюванні цього принципу в різних міжнародних документах, що впливає на процедури його застосування та спростування. 4. Презумпція невинуватості є об'єктивним правовим положенням, а не суб'єктивною думкою учасників процесу, що забезпечує її універсальне застосування. Цей принцип вимагає, щоб вина обвинуваченого була доведена поза розумним сумнівом і встановлена законним рішенням суду. 5. Презумпція невинуватості залишається актуальною протягом усього судового процесу, включаючи попереднє ув'язнення. У міжнародному кримінальному судочинстві цей принцип служить важливим запобіжником проти зловживань та гарантом справедливості процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грошевий Ю.М. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2(33)-3(34). С. 686–698.
2. Tadros V., *The Ends of Harm: The Moral Foundations of Criminal Law*. N.-Y. 2011. 256 p.
3. Ashworth, Andrew. Four Threats to the Presumption of Innocence. *South African Law Journal*. 2006. Vol. 123. No. 1. Pp. 63–97.
4. Михеєнко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: Вибрані твори. Київ: Юрінком Інтер. 1999. 240 с.
5. Laudan, Larry. *Truth, Error, and Criminal Law: An Essay in Legal Epistemology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 331 p.
6. Stuckenberg, Carl-Friedrich. Who is Presumed Innocent of What by Whom? *Criminal Law and Philosophy*. 2014. Vol. 8. No. 2, pp. 301–316.
7. Tadros, Victor. *The Ends of Harm: The Moral Foundations of Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 121 p.
8. Lippke, Richard L. *Taming the Presumption of Innocence*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 212 p.

9. Weigend, Thomas. There is Only One Presumption of Innocence. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*. 2013. Vol. 42, No. 3, pp. 193–204.
10. Ulväng, Magnus. Presumption of Innocence Versus a Principle of Fairness. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*. 2013. Vol. 42. No. 3, pp. 205–224.
11. Schwikkard, Pamela Jane «The Presumption of Innocence: What Is It?» *South African Journal of Criminal Justice*. 1998. Vol. 11. No. 3, pp. 396–408.
12. Campbell P. Presumptions and Justice. N.Y., 1993. 298 p.
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. 2-е вид. К.: Юрінформ, 1992. С. 33–41.
14. Африканська хартія прав людини і народів від 26 червня 1981 р. URL: http://www.concourt.am/hr/rus/inter/6_4.htm.
15. Американська конвенція прав людини від 22 листопада 1969 р. URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/instreet/Rzoas3con.html>.
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. *Офіційний вісник України* від 16.04.1998 р., № 13 / № 32 від 23.08.2006 / стор. 270.
17. Загальна декларація прав людини. ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. *Офіційний вісник України* від 15.12.2008 р., № 93, стор. 89, стаття 3103, код акту 45085/2008.
18. Міжнародний трибунал по Руанді: Статут від 08.11.04 р. URL: <http://www.un.org/ru/law/ictt/charter.shtml>.
19. Міжнародний трибунал по Колишній Югославії: Статут від 25.05.93 р. URL: <http://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml>.
20. Римський статут міжнародного кримінального суду: Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588/print1351713560808071.
21. Eur. Court H.R. *Alenet de Ribemont v. France*, judgment of 10 February 1995, Series A, no. 308, p. 35.
22. Джекобс Ф., Уайт Р. Европейская конвенция по правам человека. Оксфорд: Клэрндон пресс. 233 с.
23. Eur. Court H.R. *Deweert v. Belgium*, Judgment of 27 Feb. 1980, Series A, No. 35; p. 30, para. 56.
24. Додаток до протокола № 11 до Конвенції по захисту прав людини й основних свобод. URL: <http://www.umn.edu/humanrts/euro/Rz30prot11.html>.
25. Eur. Court H.R. *Minelli v. Switzerland*, Judgment of 25 Mar. 1983, Series A, No. 62; para. 37.
26. Eur. Court H.R. *Letellier v. France*, Judgment of 26 June 1991, Series A, No. 207; para. 30.
27. Eur. Court H.R. *Tomasi v. France*, Judgment of 27 August 1992, Series A, No. 241-A; para. 65.
28. Громовчук М.В., Белов Д.М. Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46–50.